

Egils Šēfers

Klarnete. Vēsture. Rīgas brīnums un nacionālā piederība

RADINIEKI UN PIEDZIMŠANA

Līdzīgi obojai, fagotam un flautai klarnete pieskaitāma pie koka pūšaminstrumentu grupas. Tas ir mēlišu instruments – tas nozīmē, ka skaņa rodas, vibrējot pie instrumenta piestiprinātai īpašai mēlītei, kas ir apmēram 7 cm gara un 1 cm plata no niedres izgatavota plēksnīte.

Arī oboja un fagots ir mēlišu instrumenti, taču to mēlītes ir izgatavotas no divām kopā sastiprinātām plēksnītēm, kas, saskaroties ar gaisa plūsmu, vibrē un rada skaņu. Klarnetei tā ir viena, un, lai mēlīte varētu vibrēt, tā jāpiestiprina pie īpaša iemutņa ar skrūves vai diega palīdzību. Šis atšķirības dēļ obojas, fagotus un tiem radniecīgos instrumentus sauc par dubultmēlišu instrumentiem, bet klarnetes, saksofonus un citus līdzīgos – par vienkāršo mēlišu instrumentiem.

Klarnete ir pati jaunākā māsa koka pūšaminstrumentu saimē. Tai ir tikai nedaudz pāri par trīssimt gadiem, taču tā var lepoties ar seniem un slaveniem radu rakstiem.

Dubultklarnetes memeti jeb, kā tos mūsdienās sauc, zummāras tika plaši pielietotas senajā Ēģiptē (2700 gadi p. m. ē) muzicēšanai tempļos un augstmaņus un faraonu izklaidēšanai. Šī instrumenta spalgo skaņu radīja tā korpusā iegriezta idioglota mēlīte (pretstatā heteroglotai – no atsevišķa materiāla un pie instrumenta piestiprinātai mēlītei, kā mūsdienu klarnetei). Pēc izskata memets atgādināja divas kopā sastiprinātas stabules. Šīs stabules bija nedaudz atšķirīga garuma, līdz ar to radīja mazliet atšķirīga augstuma skanējumu. Vienlaicīgi skatot, tās panāca ne tikai spēcīgāku

skanējumu, bet arī akustisku īpatnēju vibrējošu, pulsējošu efektu.

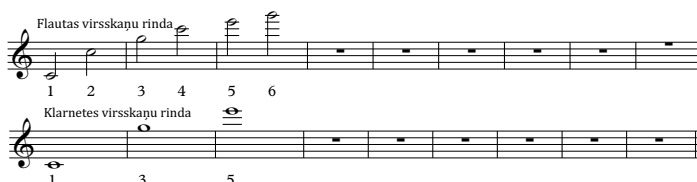
Spāņu (pēc izcelsmes basku) alboka, skotu *pihcorn* (vai *pihgorn*), bulgāru gaida, ungāru un rumāņu tarogato, ķīniešu bavu – tie visi ir klarnetei radniecīgi tautas instrumenti, kas sastopami arī mūsdienās. Indijas *pungi* spēlētāji dievijas, ka viņu instrumenta spēle spēj hipnotizēt pat čūskas. Arī latviešu un lietuviešu birbīne jeb ganu rags ir sens mūsdienu klarnetes sencis. Tam ir idioglota vai heteroglotā mēlīte, kas piestiprināta pie liepas vai bērza korpusa, un tā galā ir govs rags. Slavenais zviedru galma mūziķis, diriģents un komponists Bernhards Krusels (*Cru-sell*) savas mūziķa gaitas uzsācis Somijā izmitinātā zviedru armijas orķestrī, spēlējot bērza klarneti, kas iespējams, bijis tieši birbīnei līdzīgs instruments.

Taču par vistuvāko klarnetes radinieku uzskatāms baroka instruments šalmeja (*chalumeau*). Tieši šī blokflautai līdzīgā stabule ar iemutni un mēlīti galā bija par pamatu Johana Kristofa Dennera izgudrojumam – klarnetei. Šis Nirnbergas instrumentu meistars kopā ar saviem dēliem ievērojami uzlaboja šalmejas dizainu, ap 1700. gadu pakāpeniski veicot vairākas revolucio-

nāras pārmaiņas – pievienoja reģistru klapi, uzlaboja iemutņa dizainu un pievienoja klarnetei raksturīgo zvanveidīgo gala atveri (tautā sauktu par rastrubu), kas nodrošina zemo toņu labskaņīgumu. Tieši pateicoties šai jaunajai klapei, nu instrumentu varēja spēlēt vairākos reģistros, izmantojot pārpūšanas tehniku. Tā šalmeja pārtapa par klarneti. Pirmie instrumenti augšējā reģistrā skanējuši gana spalgi, iespējams tieši tādēļ jaunajam instrumentam dots nosaukums, kas līdzīgs viduslaiku un renesanses laika trompetes jeb klariona jeb klarīno nosaukumam. Šie vēsturiskie atšķirīgo reģistru nosaukumi – apakšējais jeb *chalumeau* un augšējais jeb *clarino* – saglabājušies līdz pat šodienai.

KAS IR PĀRPŪŠANA?

Šeit vietā neliels paskaidrojums par pārpūšanu un virsskaņām. Katra instrumenta vai balss radīta skaņa un trokšņi sastāv no dažādām frekvencēm, kas visas kopā veido skaņas tembru. Dominējošā un arī skaļākā ir pamatfrekvence, piemēram, pirmās oktāvas do. Taču katrai skaņai ir arī virsskaņas, kas skan vienlaicīgi un ir ausij grūtāk sadzirdamas. Stīginstrumentiem, pūšaminstrumentiem ar konisku uzbūvi, piemēram, saksofonam, kā arī pūšaminstrumentiem ar abiem atvērtiem galiem, piemēram, flautai, virsskaņas veidojas pēc

J. K. Dennera šalmejas kopija

dabiskās skaņurindas principa. Spēlējot pirmās oktāvas do, vienlaicīgi, bet ļoti vāji skan arī otrās oktāvas do, otrās oktāvas sol, trešās oktāvas do un visas pārējās virsskaņas (skat. notis 32. lpp.). Savukārt cilindriskas uzbūves instrumentiem, pie kuriem pieder arī klarnete, virsskaņas veidojas ar katru otro dabiskās skaņurindas skaņu – pirmās oktāvas do, otrās oktāvas sol, trešās oktāvas mi utt.

Ar pārpūšanas paņēmiena palīdzību iespējams panākt, ka domnējošā kļūst otrā, trešā vai kāda cita no virsskaņām. Pūšaminstrumentiem to panāk ar īpašas reģistra klapes vai ambušūra un elpas spiediena manipulāciju. Tā, piemēram, flautai un obojai, spēlējot pirmās oktāvas do un piespiežot reģistra klapi, atskanēs otrās oktāvas do, jo tās skaņu spektrā nākošā virsskaņa ir oktāvu augstāk par pamattoni. Savukārt klarnetei tas būs otrās oktāvas sol, jo klarnetes skaņu spektrā nav otrās virsskaņas. Notiks lēcieni uzreiz uz trešo virsskaņu – duodecimu augstāk.

KLARNETE UN MOCARTS

Tieši šī fenomena dēļ klarnete apveltīta ar unikālu un tik atšķirīgu tembru, arī neparasti plašu diapazonu, un tās divi reģistri – *chalmureau* un *clarino* – ir tembrāli tik ļoti atšķirīgi. Iespējams, arī šo īpašību dēļ klarnete, kas jau bija parādījusies Antonio Vivaldi orķestra darbos un īstu popularitāti ieguva Mannheimas orķestrī (ar kuru dažādos laikos bija saistīts Johans Stamics, Karls Stamics, Francis Danci, Antons Dimlers u. d. c.), tik ļoti iepatikās Mocartam. 1778. gada vasarā jaunais Volfgangs Amadejs rakstīja tēvam vēstulē no Mannheimas uz Vīni: “Kaut mums būtu klarnetes!” Tā bija pirmā reize, kad komponists izdzirdēja klarneti orķestrī, un viņš acumirkli iemīloja tās skaņējumu. Viņam ārkārtīgi patika rotaļāties ar klarnetes atšķirīgajiem reģistriem, piešķirot tiem operas cienīgu personāžu lomas. Leģendārajā Klarnetes koncertā instrumenta virišķīgi dobjiem toniem atsaucas sievišķīgi liriskas frāzes augšējā reģistrā, bet Klarnetes kvinteta pēdējā jeb variāciju daļa ir īsts pārbaudījums klarnetistam ar ātriem un koķetiem lēcieniem vairāku oktāvu amplitūdā.

Klarnete un, jo īpaši, tai radniecīgais basethorns kļuva īpaši iecienīti Vīnes brīvmūrnieku vidū. Iespējams, ordeņa brāļi īpašu nozīmi piešķīra trešās virsskaņas fenomenam. Kā zināms, skaitlim trīs brīvmūrnieku simbolikā ir īpaša nozīme. Arī Mocarts šo simboliku plaši izmantoja savos darbos – nāk prātā zīmīgie “Burvju flautas” uvertīras trīs akordi, kas atgādina rituālo klauvēšanu pie ordeņa durvīm, vai triju basethornu pavadītais augsto priesteru gājiens skaņdarbā *Maurerische Trauermusik*.

Jāpiebilst, ka visi šie darbi un, jo sevišķi, jau pieminētais Klarnetes koncerts La mažorā (trīs diēži pie atslēgas!), Klarnetes kvintets La mažorā, kā arī t. s. *Kegelstatt* trio klarnetei, altam un klavierēm ir saistīti ar Mocarta tuvu drauga, brīvmūrnieka Antona Štadlera personību. Štadlers mūzikas vēsturē kļuvis nozīmīgs kā šo brīnišķīgo skaņdarbu pasūtītājs un atskaņotājs, taču viņš bijis arī ārkārtīgi nejauka rakstura cilvēks. Viņš draugam tā arī nekad nav samaksājis par pasūtītajiem skaņdarbiem, turklāt esot zadzis viņam naudu. Štadlers arī uzdevies par unikālā instrumenta – basetklarnetes izgudrotāju. Tieši šim instrumentam Mocarts sarakstījis savu klarnetes koncertu un kvintetu.

Basetklarnete patiesībā bija klasiskā klarnete ar īpašu pagarinājumu, kas ļāva tai spēlēt pilnu četru oktāvu diapazonā. To radīja Vīnes instrumentu meistars Teodors Locs (*Lotz*). Mocarta darbi ir praktiski vienīgie, kur šis īpatnais instruments izmantots, un savulaik uzbūvēti tikai pavisam nedaudzi basetklarnetes eksemplāri, taču ne šo ievērojamo skaņdarbu partitūras, ne paši instrumenti nav saglabājušies līdz mūsdienām. Štadlers dievoties, ka viņa basetklarnetes pazudušas līdz ar bagāžu, kas nozagta kāda ceļojuma laikā Vācijā, taču Mocarta dzīvesbiedre Konstance apgalvo ko citu: “Man stāsta, ka viņš esot minēto portfeli iekļājis

par septiņdesmit trim dukātiem... Domāju, ka tajā bijuši šie instrumenti un vēl citas lietas.”

Mocarta partitūras izdevās vismaz aptuveni atjaunot, balstoties uz pirmizdevumu, orķestra partijām un paša komponista melnrakstiem, taču leģendas par šo īpašo Mocarta klarneti klīda līdz pat Latvijas neatkarības atgūšanai.

RĪGAS ATRADUMS

Jautāsi, kāds gan Mocarta klarnetei sakars ar Latvijas neatkarību? Šeit vietā personīgs stāsts. Mācoties Indiānas universitātes (ASV) doktorantūrā, studiju programma paredzēja vairāku blakus specialitāšu apguvi. Izvēlējos dirigēšanu un, tā kā mūzikas koledžā bija ļoti respektabls un slavens Senās mūzikas institūts, nolēmu apgūt arī senās klarnetes spēli. Tolaik vēl šāda specialitāte piedāvājumā nebija, taču institūta vadība bija atsaucīga un īpaši mums, diviem entuziastiem, tika izveidota programma, nopirkta klasicisma laika klarnetes un par pasniedzēju piesaistīts neviens cits, kā slavenais Fransa Brigena orķestra klarnetists, viens no vadošajiem senās klarnetes ekspertiem pasaulē Ēriks Heprihs (*Hoeprih*). Par Mocarta klarnetes un Rīgas saikni gan zināju jau agrāk, taču man nebija ne mazākās nojausmas, cik dramatiskas patiesībā ir šī stāsta detaļas un kāda bijusi paša Hepriha loma tajā.

Stāsta galvenā varone ir amerikāņu pētniece Pamela Poulina (*Poulin*), viena no vadošajām speciālistēm klarnēšu jomā un, kā izrādījās, mana pasniedzēja laba paziņa. 1992. gadā, kad pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas arī ārzemniekiem pieejams kļuva Akadēmiskās bibliotēkas arhīvs, viņa kopā ar vīru devās ceļojumā uz Rīgu. Rokoties bibliotēkas arhīvā, viņa pilnīgi nejauši atrada vairākas skrejlapas un koncertu programmas, kas ziņoja par kādu 1794. gada 21. martā notikušu koncertu, kurā neparastus instrumentus spēlēja pats Antons Štadlers. Programmā citstarp atskaņoti jau nosauktie

Antons Štadlers

1794. gada Rīgas koncerta afiša

Mocarta klarnetes skaņdarbi. Tas, ka Štadlers viesojās Rīgā, nav nekāds pārsteigums. Pa ceļam uz koncertiem Pēterburgā te savulaik iegriezušies daudzi slaveni mūziķi, taču vissatriecošākais ir tieši gravīra, ko Poulina atklāja uz šīs skrejlapas – tas bija detalizēts Mocarta klarnetes zīmējums! Ar visām klapēm un tik īpatnu klarnetei *d'amour* raksturīgu gala atveri. Aptverot šī atklājuma nozīmi, Poulina bija patiesi sajūsmināta – šī bija pirmā neapstrīdamā vēstures liecība, ka Mocarta koncerts un kvintets tiešām tikuši spēlēti uz īpaša instrumenta, taču pats satriecošākais, ka nu bija zināms, kāds tas izskatījies. Viņa steigā nosūtīja Ērikam Hepriham gravīras faksimilu, viņš atcēla visus savus darbus un uz desmit dienām pazuda savā Amsterdams instrumentu darbnīcā, līdz viņam izdevies radīt pirmo Mocarta basetklarnetes mūsdienu kopiju. Tā nu Rīgas vārds saistīts ar Mocarta klarneti uz visiem laikiem, taču man bija jānodas daudzu gadu mācībās pāri okeānam, lai šo stāstu uzzinātu un jums pastāstītu.

ROMANTISKĀ KLARNETE

Klarnetes uzvaras gājiens turpinājās arī romantisma laikmetā. Lielā mērā tas notika, pateicoties daudzajiem tehniskajiem jauninājumiem, kurus šis instruments piedzīvoja. Īpaši šeit jāpiemin Rēvelē (mūsdienās – Tallina) dzimušais vācbaltu izcelsmes klarnetists Ivans Millers, kurš izgudroja klarnetes klapju sistēmu, kas ļāva brīvi spēlēt jebkurā tonalitātē. Nevienam vairs nebija šaubu par klarnetes nozīmīgo lomu simfoniskajās partitūras; lieliskus skaņdarbus tai sacerēja Bēthovens, Šūmanis, Mendelszons, taču visnozīmīgākie klarnetes repertuārā ir Johanna Brāmsa vēlinie skaņdarbi. Arī te jārunā par kāda īpaša klarnetista lomu to tapšanā – Meiningenes galma orķestra mūziķi Rihardu Milfeldu. Brāmsis viņam veltījis savas pasakainās sonātes fa minorā un Mibemolmažorā, Klarnetes kvintetu si minorā un Trio klarnetei, čellam un klavierēm la minorā. Ne velti Brāmsis Milfeldu dēvējis par savu primadonnu (*meine Primadonna*), jo operas viņš nerakstīja, bet Milfelda vokāli plastiskais tonis un plašais vibrato tik ļoti atbilda šim apzīmējumam.

Ivans Millers

Rihards Milfelds

Ivana Millera klarnete ir pamatā arī mūsdienu instrumentiem, ko spēlē Austrijā un Vācijā. Millera klarnetēm līdzīgi instrumenti ir ļoti populāri Balkānu, Alpu un Austrumeiropas zemju tautas mūzikā. Tām raksturīgs šaurāks urbuma diametrs un mazāka mēlīte, to skaņa ir kodolīgāka, artikulācija vieglāka. Mūsdienās gan lielākajā pasaules daļā spēlē Teobalda Bēma jeb franču sistēmas instrumentus. Bēma jauninājumi ļāva ar mazāku piepūli izspēlēt sarežģītus hromatismus un pasāžas, arī instrumenta urbums ir lielāks, līdz ar to tonis plastiskāks. Lai arī praktiski visas pasaules orķestru mūziķi atzīst Bēma jeb franču klarnetes priekšrocības, vācieši un austrieši ietiepīgi turas pie savas tradīcijas. Viņi panākuši ne tikai to, ka šo zemju orķestros nedrīkst pieņemt darbā klarnetistus, kas spēlē franču klarnetes, bet pat cenšas savu spēles tradīciju pasargāt, šos instrumentus iekļaujot UNESCO unikālā pasaules mantojuma sarakstā. Atmiņā nāk gadījums, kad vienā no vadošajām Vācijas mūzikas augstskolām par pasniedzēju pieņemts klarnetists, kas spēlē franču klarneti. Šim lēmumam momentā sekoja galveno vācu orķestru sūtītas protesta vēstules attiecīgās pavalsts Kultūras ministrijai, jo tas apdraud unikālo vācu klarnetes spēles tradīciju.

KLARNETE LATVIJĀ – VĀCU VAI FRANČU?

Arī Latvijā līdz pat pagājušā gadsimta 50. gadu beigām klarnetisti spēlēja vācu sistēmas instrumentus. Šajā laikmetā, kad orķestru skaņējums kļūst arvien vienvēidīgāks un zūd spēles skolu nacionālās īpatnības, līdz ar to arī orķestru tembrālā dažādība, man patiesībā pat žēl, ka modernizācijas vārdā esam šo savu klarnetes spēles tradīciju pazaudējuši un nu, tāpat kā visi citi, spēlējam franču klarnetes. Pārmaiņas neesot vis notikušas ar lielu vienprātību pašu klarnetistu vidū. Viens no maniem pirmajiem klarnetes skolotājiem, ilggadējais Operas orķestra klarnetists un vēlāk arī orķestra inspektors Kārlis Bražis saka: “Tonis vācu klarnetēm bija labāks, to atzina visi, franču klarnetes skanēja asi. Bet toreiz jau nebija tā, ka var ieiet veikalā un izvēlēties, ko spēlēt. Toreiz jau spēlēja katrs savu personīgo instrumentu – kāds bija, to spēlēja. Operetē gadījās dažkārt pavisam kuriozi, vienu solo spēlēja ar vācu klarneti, citu – ar franču, jo pirksti bija pieraduši tā un ne citādi. Franču klarnetei bija savas priekšrocības, nebija jābraukā ar pirkstiem pa rullīšiem, grūtās vietas padēvās vieglāk. Katram instrumentam savs labums.”

Kaut visu mūžu nospēlējis franču klarneti, ilggadējais Latvijas Mūzikas akadēmijas profesors, Nacionālā simfoniskā orķestra kādreizējais soloklarnetists, savulaik arī mans pasniedzējs Ģirts Pāže

atzīst, ka “salīdzinot ar visiem pasaulē vadošajiem orķestriem, Vīnes un Berlīnes orķestros klarnete tomēr skan vislabāk.” Viņš arī zina stāstīt, kā franču instrumenti nonākuši līdz Rīgai: “Pēc Otrā pasaules kara Padomju Savienība saņēma dažāda veida palīdzību no ASV, Francijas un citiem sabiedrotajiem, tosait arī mūzikas instrumentus. Toreiz tas viss, protams gāja caur Maskavu. Precīzi neatceros, vai tā bija Maskavas vai Ļeņingradas konservatorija, kas uz Rīgu atsūtīja pirmās Buffet firmas franču klarnetes, jo tās tur neviens negribēja spēlēt, visi Alberta sistēmu atzina par labāku. Mēs, baltieši, kā progresīvākie bijām pirmie. Arī kad es sāku vēl pirms mācībām Maskavas konservatorijā 60. gadu beigās spēlēt operas orķestrī, klarnete man bija franču, bet basklarnete – vācu sistēmas.” Ja salīdzināsim dažādu gadu Latvijas orķestru ierakstus, reti kuram Riharda Glāzupa diriģētā 80. gadu operas orķestra klarnes grupas skaņa patiks labāk par Edgara Tona laika ieskaņojumiem.

Arvien vairāk ievērojamu diriģentu vācu un austriešu komponistu mūzikas atskaņojumos sāk dot priekšroku vācu instrumentiem. Tas, ka ar mūsdienu jeb, kā vācieši to sauc, džeza trompetēm spēlēt Mocartu, Bēthovenu, Brāmsu, pat Māleru ir sliktis tonis, pieņēmuši visi rietumu orķestri. Nu jau arī Latvijas orķestros klasicisma un romantisma laika darbus trompetisti bieži spēlē ar ne tik spalģajām vācu trompetēm. Daniels Bārenboims pat gājis soli tālāk par citiem. Viņš Čikāgas simfoniskā orķestra klarnetistiem lika apgūt vācu sistēmas klarnetes spēli, un tā viens no mūsdienu Amerikas ievērojamākajiem orķestriem Mocartu, Bēthovenu, Brāmsu, Mendelszonu un pat vēlīnākus vācu lielmeistaru darbus spēlē ar Neištātē ražotiem firmas *Wurlitzer* instrumentiem. Tie arī lieliski saskan ar vācu sistēmas fagotiem, ko pasaulē viennozīmīgi atzīst par labākiem, ja salīdzinām ar franču fagotiem. Šeit sacītais, iespējams, būs pret spalvu daudziem mūsdienu Latvijas klarnetistiem, taču, manuprāt, ir pietiekami daudz argumentu, lai vācu klarnete atgrieztos Latvijā. Latvijas orķestros reti spēlē Sensānsu, Delību, Debisi, Ravelu, kur franču klarnetes toņa fleksibilitāte un virtuozitāte ir kā priekšrocība. Mūsu orķestru repertuārā tomēr dominē Bēthovens, Brāmsis, Mocarts, Mālers un, protams, krievu klasiķu darbi. Arī Čaikovskis, pat Rahmaņinovs un Stravinskis savu komponista gaitu sākumā bija dzirdējuši tikai vācu klarnetes tembru. Pēdējā laikā tik bieži dzirdēto “Melanholisko valsī” Emīls Dārziņš sarakstīja tieši šī instrumenta kodolīgajai, siltajai un ārkārtīgi skaistajai balsij. Varbūt latviešiem pienācis laiks atkal būt progresīviem un pirmajiem atgriezties pie savas senās klarnetes spēles tradīcijas?

Pirms stafeti pārņēma saksofons, klarnete savulaik bija populārs džeza instruments. Legēndārie klarnetisti Benijs Gudmens, Ārtijs Šovs un Vudijs Hermans slavas laikos bija pat pielīdzināmi mūsdienu popzvaigznēm. Taču arī mūsdienās klarnete ir ārkārtīgi plaši lietota. Tai ir neskaitāmas variācijas no ļoti lielām un zemām basa, kontralta un pat kontrabasklarnetēm līdz pat sīkām un spiedzīgām pikolo un pikolino klarnetēm. Klarnetes plaši tiek izmantotas pūtēju orķestros, džeza mūzikā, bigbendos, tautas mūzikā un, protams, simfoniskajos orķestros. Klarnete ir viens no retajiem pušaminstrumentiem ar bagātīgu kameramūzikas klāstu un arī solorepertuāru. Brīnišķīgus skaņdarbus klarnetei sarakstījuši latviešu komponisti Jēkabs Mediņš, Emīls Dārziņš, Maija Einfelde, Romualds Kalsons, Pēteris Vasks, Pēteris Plakidis, Andris Dzenītis, Jānis Petraškevičs, Santa Ratniece, Ēriks Ešenvalds un daudzi citi. 🎷

